

**Нормативно-правові акти щодо секвестру/
конфіскації маєтків шляхти Волинської губернії
як реакції влади на польське повстання
1830-1831 рр.**

Наприкінці XVIII ст. відбулися значні зміни в державному житті Речі Посполитої; слідом за першим її поділом (1772 р.) було проведено другий (1793 р.) та третій (1795 р.). У Російській імперії з новоприєднаних територій в 1793 р. створено Волинське намісництво, а в 1797 р. – губернію.

У перші роки приєднання до Російської імперії шляхта Волинської губернії не відчула значних змін у своєму соціальному становищі. Напередодні польського повстання 1830-1831 рр. шляхта і надалі займала панівне становище в губернії, належала до найвищого соціального прошарку тогочасного суспільства, вважалася аристократичним станом. Її належність до верхівки суспільства підтверджувалася економічною могутністю.

Повстання 1830-1831 рр. дало привід для наступу російського самодержавства на права польських землевласників. Одним з економічних заходів, застосованих державними органами до шляхти, була конфіскація майна учасників виступу, їх прихильників чи родичів повстанців.

Нормативно-правовими актами, які поклали початок забороні на відчуження (секвестр, а згодом конфіскацію) майна шляхтичів на Волині, були як загальнодержавні документи (укази імператора, розпорядження Сенату), так і локальні (акти військового губернатора, Волинського цивільного губернатора, Волинської палати державного майна, Комітету у справах західних губерній, Комісії у справах конфіскації майна).

Першим нормативним документом, який регламентував секвестрування, а згодом конфіскацію майна повстанців, був указ імператора від 21 грудня 1830 р.

Відтак 6 січня 1831 р. Волинський тимчасовий військовий губернатор подав Волинському цивільному губернатору вимогу негайно скласти списки поміщиків, які перебувають за кордоном, особливо у Королівстві Польському [4, арк. 1-20]. Відповідь дана 10 лютого 1831 р. Серед жителів Рівненського повіту, що перебували в Королівстві Польському, були зазначені: князь Владислав Любомирський; вихованець Людвики

Любомирської Вільгельм Воєводський; Едвард Словицький; сини графині Аполонії Понінської Болеслав, Климент, Владислав, Казимир, Станіслав; князь Михайло Радзивілл; Анастасій Дунін; княгиня Бабіанна Четвертинська з малолітніми синами [4, арк. 53 зв.-54]. Всього зазначено 175 осіб [4, арк. 50-60 зв.].

Крім того, 25 лютого 1831 р. Волинський цивільний губернатор надав перелік маєтків, власники яких перебували у Польщі (як додаток до попереднього листа). Наприклад, князю Михайлу Радзивілли у Рівненському повіті належали с. Шпанів та Шпанівський ключ, села Козлин, Рогачин, Олексин, Малий Олексин, Великий Бабин, Корнин, Антопіль, Квасилів, Понебель, Студянка, Ставки, Зозів, Житин, Городище, Коптевичі, Хотинь, Волошки, Карпилівка, Решуцьк, Яполоть, Харалуг, Підлужне (що включало в себе і Підлужненський ключ); крім того, він володів с. Воронове (Боратино) в Луцькому повіті. У власності князя було 2203 кріпаки. На зазначені маєтки накладено заборону, про що 10 лютого 1831 р. повідомлено сенатську друкарню з метою опублікування цього рішення Головного суду [4, арк. 65-65 зв.].

В першу чергу конфіскації підлягали маєтки осіб, які перебували на службі в армії Королівства Польського. Відповідно до повідомлення Волинського цивільного до тимчасового військового губернатора від 17 березня 1831 р. Волинським губернським правлінням у Рівненському повіті було накладено заборону на маєтки синів Павла Словицького Едварда і Мартина (села Орестів, Богдашів, Кошатів, Ільпінь, Глинськ (655 кріпаків)), матері Болеслава, Климента, Владислава, Казимира, Станіслава графині Аполонії Понінської (містечко Людвипіль, села Селище, Волика, Адамівка, Ведмедівка (430 кріпаків)); матері Едмунда Четвертинського княгині Бабіанни Четвертинської (село Микулин (57 кріпаків)) [4, арк. 90-91].

Волинський цивільний губернатор періодично надавав інформацію про перелік маєтків, що підлягали забороні. Так, 3 квітня 1831 р. він звітував військовому губернатору про накладення секвестру на маєтки баби Владислава Любомирського (виїхав до Королівства Польського) княгині Людвіки Любомирської (з Сосновських) (місто Рівне, містечко Олександрія, поселення Тинне, Басів Кут, Колоденка, Новий Двір, села Дворець, Соломка, Кам'яна Гора, Глажова, слободу Гелесин, в яких проживало 1803 чоловіків та 1541 жінок селян-кріпаків) [4, арк. 105-106 зв.].

Вирішення справ щодо конфіскацій відбувалося повільно, держава реально не отримувала маєтків. Тому департамент державного майна у запиті від 31 березня 1831 р. звернувся до тимчасового військового губернатора з вимогою негайно надати інформацію про всі маєтки, що були ліквідовані відповідно до указу від 21 грудня 1830 р., та підтвердити

накладення на них заборони, факт недопущення передання їх у власність інших осіб чи отримання останніми з них прибутків [4, арк. 124-124 зв.].

30 квітня 1831 р. видано таємне циркулярне розпорядження Волинському цивільному губернатору, городничим, поліцмейстерам, земським чиновникам. В ньому зазначалося, що в даних обставинах обов'язком кожного мирного жителя було перебування у звичному місці проживання. Чиновники зобов'язувалися виявляти поміщиків, які залишили маєтки після вторгнення польських повстанців на територію Російської імперії, та з'ясовувати їх місце перебування. У разі відбуття осіб з власних маєтків після 1 квітня 1830 р. і відсутності про них точних даних, їх майно підлягало конфіскації відповідно до указу від 21 грудня 1830 р. [4, арк. 171].

Час від часу виникали непорозуміння через накладення заборони на маєтки осіб, які перебували за кордоном, але не в Королівстві Польському, відтак не могли особисто брати участь в повстанні на території Королівства Польського чи Російської імперії,.

Так, Головний штаб імператора у листі до Подільського і Волинського тимчасового військового губернатора від 16 березня 1831 р. повідомив про те, що імператор розглянув рапорт останнього від 1 березня 1831 р. щодо конфіскації маєтків графа Станіслава Замойського. Прийнято рішення, що оскільки граф перебуває в Санкт-Петербурзі, його маєтки забороні не підлягають. Рішення про те, чи здійснювати конфіскацію маєтків осіб, які перебували в Російській імперії, а їх діти – в Королівстві Польському, буде визначене в окремому порядку [4, арк. 95-95 зв.].

Секвестр було накладено на маєтки дружини графа Альфреда Потоцького, розташовані в Новоград-Волинському повіті. Повірений графа 12 (24) березня 1831 р. повідомив, що А. Потоцький перебуває в Австрії, тому брати участь в повстанні не міг; він є підданим не Російської імперії, а Австрії, відтак (у разі відмови у скасуванні секвестру маєтків) питання стане предметом міждержавних переговорів [4, арк. 107-107 зв.]. Згодом Волинський цивільний губернатор листом до військового губернатора від 9 квітня 1831 р. повідомив про звільнення даних маєтків від заборони [4, арк. 122].

Задля уникнення конфіскацій володінь магнати надавали пояснення своєї відсутності на території своїх маєтків чи Російської імперії. 20 квітня 1831 р. граф Філіп Плятер (власник маєтку в Рівненському повіті) повідомив про своє перебування на лікуванні в Італії. Він наголосив що брати участь у повстанні з зазначених причин не міг, проте його маєтки все ж було секвестровано [4, арк. 138-140].

З цього ж приводу до тимчасового військового губернатора звертався повірений графа Антонія Плятера. Він зазначав, що, зважаючи на відда-

леність Італії від Російської імперії, його довіритель не зміг надати інформацію про точне місце перебування сина, тому просив надати для інформування трьохмісячний термін [4, арк. 174-175]. Дане клопотання розглядалося 4 травня 1831 р. на засіданні Волинського губернського правління, яке прийняло рішення про його задоволення [4, арк. 174, 178-178 зв.].

Указом від 6 травня 1831 р. визначалося, що особи, які повернулися з Королівства Польського, визнавалися ворогами держави. Відповідно до указу від 22 травня 1831 р. їх маєтки переходили у скарбницю. Для виконання цього указу було передбачено здійснити наступні заходи: 1) в районах, де повстанський виступ був придушений, маєтки повстанців передавалися у секвестр; 2) про ліквідовані маєтки повідомлявся міністр фінансів з метою надання ним звіту імператору; 3) господарства переходили у відання казенних палат, проводився опис нерухомого і рухомого майна; 4) казенні палати здійснювали управління маєтками, визначали помірні повинності селян; 5) селяни конфіскованих маєтків зобов'язувалися підкорятися новим управителям, призначеним урядом, видавати повстанців; 6) при остаточному секвестрі міністр фінансів повинен видати розпорядження про нову люстрацію маєтків, при цьому становище селян не мало погіршитися; 7) чинші повинні були бути помірних розмірів [4, арк. 195-196 зв.].

Ще одним нормативним документом, який регламентував конфіскацію майна, був указ від 22 березня 1831 р. З метою його виконання 17 липня 1831 р. видано спеціальне розпорядження, а при всіх казенних палатах створено Комісії у справах конфіскації майна, які мали працювати відповідно до пропозицій Комісії у справах повстанців [8, с. 319]. Останні були створені відповідно до указу 10 липня 1831 р. у кожному повіті [8, с. 144]. Передусім намагалися вдарити по великих маєтках, причому конфісковувалась не лише орна земля, а й ліс [8, с. 321].

Для виконання указу від 21 грудня 1830 р. постійно уточнювалися переліки маєтків, які підлягали секвестру. Відповідно до журналу Волинського губернського правління у Волинській губернії у червні-липні 1831 р. були визнаними до секвестрування маєтки Йосипа Селецького, Людвика Стецького, графів Йосифа Олизара, Івана Ледуховського, Станіслава і Миколи Ворцелів, у серпні – Станіслава Дуніна, князів Генріха Любомирського, Євстафія Сапеги, графа Олександра Потоцького, у вересні – Северина і Адольфа Кашовських, графів Йосифа Потоцького, Владислава і Йосифа Плятер. Всього у списку було 107 осіб, жителів Волинської губернії, майно яких підлягало секвестру [5, арк. 70-71].

Проте хід конфіскації маєтків польських повстанців відбувся повільно. 7 жовтня 1831 р. Волинський тимчасовий військовий губернатор звинуватив у відсутності секвестру жодного маєтку Волинського

цивільного губернатора. Проте останній не визнав своєї вини, а натомість 8 жовтня 1831 р. видав циркуляр, у якому звинуватив у бездіяльності нижні земські суди та комісії у справах конфіскації майна. Він вимагав від комісій у справах конфіскації майна, повітових судів, нижніх земських судів, гродських поліцій надання йому даних про отримані ними вказівки від вищестоящих установ; заходи, які відповідно до них необхідно було здійснити; дії, які були вчинені, а в разі їх невиконання, цього причини; осіб виконавців; які установи повідомлено про вчинені дії. У циркулярі попереджувалося про відповідальність всіх осіб, які були звинувачені в зволіканні виконання своїх обов'язків [5, арк. 59].

Відповідно до звіту Волинського цивільного губернатора, даного тимчасовому військовому губернатору 18 листопада 1831 р., секвестровано 18 листопада 1831 р. маєтності (в тому числі 2512 кріпаків) братів Станіслава та Миколи Ворцелів, які розташовувалися у Степанському ключі Рівненського повіту [5, арк. 335-335 зв.]. Всього ж у губернії накладено заборони на маєтки 34 осіб [5, арк. 330-338]. Також у листопаді 1831 р. секвестровано маєтки графа Мечислава Ходкевича (сина Олександра) у Кременецькому повіті, князя Романа Сангушка (сина Євстафія) у Заславському повіті, Михайла Чацького (сина Домініка) у Дубенському повіті, Януша Сосновського (сина Вікентія) у Житомирському повіті, Януша Четвертинського (сина Мартина) у Острозькому повіті [5, арк. 339-340 зв.].

Згідно указу Сенату від 30 листопада 1831 р. заборона накладена на маєтки князя Романа Сангушка [5, арк. 310].

Секвестр накладено на маєтності Михайла Радзивілла. Проте його дружина Олександра Радзивілл (з Стецьких) зверталася до Головного штабу армії, державних установ з метою звільнення Шпанівського маєтку (Рівненський повіт) від секвестру, накладеного 13 березня 1831 р. Клопотання княгиня мотивувала тим, що її чоловік не мав прав на це майно, і лиш помилково маєток записано його власністю при проведенні ревізії 1816 р. Волинське губернське правління при повторному розгляді справи не скасувало свого попереднього рішення про секвестрування маєтку. Натомість у відповіді від 7 квітня 1832 р. на запит Київського воєнного, Подільського і Волинського генерал-губернатора Волинський цивільний губернатор висловив думку про необхідність повіреному О. Радзивілл захищати права княгині не в губернському правлінні, а в казенній палаті, в управлінні якої і перебував маєток. Проте перед цим права О. Радзивілл мали визнати Рівненський повітовий суд (далі – РПС) та Волинська цивільна палата, рішення яких мали б бути підставою при розгляді справи в казенній палаті [6, арк. 90-106 зв.]. Київський військовий, Подільський і Волинський генерал-губернатор погодився з цією позицією [6, арк. 109-109 зв.].

12 грудня 1832 р. Комітет у справах західних губерній вирішив надати генерал-губернаторові повноваження переглянути рішення і повернути частину земель, секвестрованих похапцем [8, с. 320].

Відповідно до указу від 22 квітня 1836 р. передбачалося накладення заборон на частини майна, які мали успадкувати повстанці, з метою їх переходу до держави після смерті їх власників. Відтак, під заборonoю у Рівненському повіті перебували маєтки: в с. Красовці (45 кріпаків), що належав Маріанні Гіздовській (з Вержковських), матері Антона Гіздовського, позбавленого права спадку і визнаного вигнанцем; дві суми капіталів: одна забезпечена на поселенні Шубків, інша – на містечку Тучин, які належали Миколі Скирмонту, син якого Федір визнаний вигнанцем; в частині с. Грушвиці (24 кріпаків), якою володіла Анна Дуніна (з Ледуховських), її син Анастасій позбавлений права спадку та оголошений вигнанцем; в Людвипольському ключі (430 кріпаків) Анастасії Понінської, її сини Владислав і Казимир позбавлялися права спадку і визнавалися вигнанцями; в Куразькому ключі (1507 кріпаків) А. Кашовської (з Прушинських), її сини Адольф і Северин, незважаючи на прощення відповідно до пропозицій генерал-губернатора від 20 липня 1835 р., позбавлені права спадку [1, арк. 4 зв.-13]. Всього станом на 22 грудня 1837 р. у Волинській губернії під заборonoю перебувало 49 маєтків [1, арк. 28].

4 травня 1837 р. імператор затвердив правила загальної конфіскації маєтностей власників, нащадки яких були позбавлені своїх прав у зв'язку з участю у повстанні. У документі зазначалося, що: 1) маєтки батьків повстанця, його рідних діда та баби, дядька і тітки (у випадках, коли він найближчий спадкоємець) залишалися пожиттєво у їх повному розпорядженні та звільнялися від заборони; 2) зазначені родичі повстанця могли розпоряджатися за життя родовими і придбаними маєтками відповідно до законів, тобто мали право їх продавати, дарувати, віддавати у заставу, але ці відчуження повинні були здійснюватися під час юридичного оформлення актів, а не після їх смерті; 3) після смерті власників (у разі, коли повстанець залишався в живих), з маєтків, якими вони розпоряджалися за життя, до скарбниці надходила та частина майна, яку повинен був успадкувати засуджений син, внук чи племінник; 4) якщо б батькам повстанця, рідним діду чи бабі, дядьку чи тітці після їх смерті було надано відповідно до рішення суду будь-яке майно, справа про яке була заведена ще під час їх життя, то його частина, яку мав успадкувати повстанець, переходила у власність держави лише у тому разі, коли учасник повстання був живим; 5) зазначені родичі повстанця не мали права заповідати родові маєтки і подібні акти визнавалися такими, що не мали юридичної сили. Це правило не стосувалося маєтків, які були набуті

(наприклад, придбані); 6) конфіскація не поширювалася на маєтки, які отримав би повстанець після оголошення вироку, у зв'язку з спадкуванням по інших бічних лініях, у разі, коли він не був позбавлений всіх своїх прав; 7) у випадку, коли право на спадщину від родичів по бічній лінії (крім дядька і тітки) відкривалося до винесення вироку, держава отримувала спадщину і подібні справи здійснювалися у порядку, визначеному для справ державних. У зв'язку з введенням у дію цих правил указ від 22 квітня 1836 р. про передання скарбниці маєтків після смерті батьків повстанця і його найближчих родичів втратив юридичну силу [1, арк. 2-4].

28 серпня 1839 р. Комітет у справах західних губерній повідомив, що на Волині конфісковано 61286 селян. Проте численні процеси і скарги, які затримували роботу Волинської ліквідаційної комісії, не дозволяють назвати точну цифру [8, с. 324]. Зокрема, через підозру в участі графа С.-Г. Ворцеля у повстанні 1830-1831 рр. було конфісковано у 1832 р. його Степанський маєток (містечко Степань, села Корост, Зульня, Станіславівка, Золотолин, Кричильськ, Мале Вербче). У 1849 р. Степанський маєток був повернений магнату [9, с. 574-575], але не в повному складі. Так, Кричильськ після конфіскації здавався в оренду, а потім був проданий іншому поміщику [9, с. 566].

Виникало багато конфліктів через спроби конфіскувати маєтки повстанців, які ті задовго до виступу 1830-1831 рр. передали їх у власність інших осіб. РПС у 1843-1844 рр. розглядав справу про визнання власником частини с. Зносичі Івана Соколовського у зв'язку з конфіскацією майна Станіслава Ворцеля. 16 вересня 1843 р. І. Соколовський надав до РПС документи, які засвідчували його право власності частиною с. Зносичі, яка була до того передана С. Ворцелем генерал-майору Ісаєву. Також він повідомив, що частина с. Зносичі з 1824 р. перебувала у його власності; з цього часу пройшло майже два строки земської давності (20 років) протягом яких не подавалися позови щодо неправомірного володіння маєтком; відтак (на думку поміщика) держава не має права піддавати сумнівам законність володіння ним частиною с. Зносичі [2, арк. 9-10 зв.].

Складною була справа щодо накладення заборони на частину с. Грушвиця, власницею якої була Анна Дуніна (з Ледуховських), матір учасника повстання Анастасія Дуніна. Її розгляд тривав протягом 1844-1865 рр. Волинське губернське правління зобов'язало РПС надати інформацію казенній палаті та губернському правлінню, чи належить з маєтку, що перебуває у пожиттєвому володінні Анни Дуніної, будь-яка частина її сину, оскільки вона мала б надійти до державної скарбниці. Справа, після розгляду в РПС, була направлена до Волинської палати цивільного суду, після чого вона надійшла до Волинської ліквідаційної комісії. Під час збирання матеріалів виявилось, що з рухомого майна, успадкованого А.

Дуніною від чоловіка, нічого не залишилося [3, арк. 393-396]. Відтак, жодні грошові суми не були сплачені до скарбниці у якості частини коштів, які мали бути отримані Анастасієм Дуніним [3, арк. 523-524 зв.].

Проте, не зважаючи на конфіскації маєтків шляхти, польське землеволодіння і надалі залишалося значних розмірів. Наприклад, станом на 13 вересня 1849 р. у Рівненському повіті Волинської губернії Дорота Любомирська володіла 14 селами (1507 кріпаків); Цецилія Валевська мала у власності містечко Тучин та 3 села (1319 селян); Миколі Станіславовичу Ворцелю належали містечко Степань та 15 сіл (3288 кріпаків) [7, арк. 216-217 зв.].

Конфісковані маєтки, відповідно до задумів влади, мали переходити до рук росіян задля зміни співвідношення польського та російського землеволодіння у південно-західних губерніях та якомога швидшого подолання впливу шляхти на цих територіях. Повстання 1830-1831 рр. і стало приводом до секвестрування, конфіскації майна польських землевласників. Процеси секвестру, конфіскації майна регламентувалися широким колом нормативних актів.

Джерела та література

1. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО). – Ф. 384. – Оп. 5. – Спр. 51.
2. ДАРО. – Ф. 384. – Оп. 5. – Спр. 54.
3. ДАРО. – Ф. 384. – Оп. 5. – Спр. 55.
4. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 442. – Оп. 782. – Спр. 469. Ч. 1.
5. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 782. – Спр. 469. Ч. II.
6. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 782. – Спр. 469. Ч. III.
7. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 799. – Спр. 274.
8. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Даніель Бовуа. – К.: ИНТЕЛ, 1996.
9. Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область. – К.: УРЕ, 1973.